

3 A cuestión xeracional e o canon no marco dunha nova periodoloxía comparada

Sumario 3.1 As xeracións literarias como útil periodolóxico de canonización e orde. – 3.2 Hipóteses desde a posición Mignolo. – 3.3 Dúas vías de posíbel aplicación.

3.1 As xeracións literarias como útil periodolóxico de canonización eorde

O debate teórico-crítico sobre as xeracións literarias vincúlase desde que empeza a cobrar presenza firme nos estudos literarios a un intento de sistematización do exercicio historiográfico e, en simultaneidade, á planificación e constitución dun canon local/nacional.¹ Ambas as dimensións configúranse como vertentes dun programa dirixido a superar algúns excesos atomistas do historicismo e do positivismo oitocentistas, presentes tamén en plataformas idealistas. Polas especifi-

1 Tanto Karl Mannheim ([1928] 1990, 68) como Julius Petersen ([1930] 1984, 156-7) ou René Wellek (1973-74, 485) recoñecen a importancia –nalgunha medida fundacional– da *Deutsche Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts. Dargestellt nach Generationen* (1909) de Friedrich Kummer. Case un século antes, Friedrich Schlegel fixera uso dunha sistematización de tipo xeracional nalgúns capítulos da *Geschichte der alten und neuen Literatur* (1815), pero sen proxectala nunha orde supranacional. Wellek destaca como particularmente brillantes os logros do método xeracional na *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours* (1936) de Albert Thibaudet, igualmente allea a contemplacións non cinguidas a pautas nacionais. O comparatista Henri Peyre (1948) ofreceu un mapa sobre o desenvolvemento e as aplicacións do método a partir do século XIX, con especial atención a historiadores e teóricos alemáns, españois e, moi en particular, franceses.

cas características programáticas coas que xorde, moi condicionadas por unha historiografía literaria limitada ás literaturas nacionais, a cuestión xeracional quedou normalmente inscrita de inicio nas posibles aplicacións sobre sistemas literarios homoxéneos, monolingües e normalizados, continuando deste xeito a tradición das bibliotecas, catálogos, apoloxías e demais inventarios propios dos séculos XVI a XVIII. Entre outras razóns, isto foi así porque o espazo histórico en que se incorporou a perspectiva nacional como ferramenta de sistematización non prevía a existencia de historias literarias referidas a literaturas menores ou subalternas. Tampouco consideraba a posibilidade de comprender de xeito conxunto a evolución no tempo de literaturas próximas por motivos xeográficos, culturais, administrativos ou doutra índole pero diverxentes na escolla lingüística, algo do que non deixa de lamentarse Julius Petersen ([1930] 1984, 161-2) na súa análise crítica dos presupostos desenvolvidos por Karl Mannheim en *Das Problem der Generationen* ([1928] 1990).²

A este respecto, convén ter presente que durante longo tempo a xustificación primeira da historia literaria como disciplina foi a de servir de instrumento para os procesos de construción e identificación estatal-nacional, case sempre fundamentados na aspiración a unha homoxeneidade lingüística e a unha estabilidade cultural. No esgotamento dese programa radica en sentido estrito a fonda crise heurístico-metodolóxica experimentada pola historia literaria, levada segundo balances de sobra coñecidos a un descrédito epistemolóxico nada fácil de superar.

Era precisamente á homoxeneidade ‘relativa’ das producións literarias dun mesmo tempo histórico e dunha mesma cultura ao que acu-

² Non convén perder de vista que o propósito expreso de Mannheim cando se ocupou deste asunto consistiu en superar baixo perspectiva sociolóxico-formal os rumbos marcados polas escolas positivista e romántico-idealista, dominantes respectivamente en Francia e Alemaña. Como toda aproximación de base sociolóxica ao feito literario, incluídas as fundamentadas por/desde Pierre Bourdieu, a complexa teoría que Mannheim postulou co fin de ofrecer alternativas epistemolóxicamente aceptábeis sobre a cuestión xeracional presupón unha priorización das específicas estruturas socioeconómicas e do poder no campo cultural atendido e no seu concreto ‘espazo histórico’ (Mannheim [1928] 1990, 64). Por iso mesmo non resulta doada a aplicación das súas tres nocións fundamentais (*Generationslagerung* ou situación xeracional, *Generationszusammenhang* ou conexión xeracional e *Generationseinheit* ou unidade xeracional) a espazos supranacionais baixo un prisma comparado. Unha posíbel vía para logralo sería a través da converxencia do concepto de *Generationslagerung* -‘marco potencial’ de experiencia e pensamento asociado a grupos de idade pertencentes a unha comunidade de vida histórica, caracterizados por compartiren unhas ‘tendencias inherentes’ finalmente expresadas no xeito específico de intervención no proceso histórico- co que Bourdieu estudou como *habitus*, empresa explorada por Gérard Mauger no «Postface» á edición francesa do libro de Mannheim ([1928] 1990, 83-119). Sen dúbida, o fenómeno da globalización posmoderna, e o que xa Petersen ([1930] 1984, 192) valoraba hai tres cuartos de século como «unificación das comunidades» polo reforzo dos procesos interculturais e os permanentes avances técnicos, favorecería unha comprensión deses dous conceptos non limitada a esferas rexionais, nacionais ou estatais.

día Petersen no preámbulo xustificatorio da súa teoría das xeracións, segundo a cal toda historia literaria acaba sendo sempre, queirase ou non, e de xeito manifesto ou implícito, «la historia de las generaciones literarias y de sus creaciones» (Petersen [1930] 1984, 138). Con probabilidade, tal xuízo sería compartido por José Ortega y Gasset, pero no pensador español o interese pola cuestión xeracional localizouse nunha esfera que se corresponde coa filosofía formal da historia, con Wilhelm Dilthey como inspirador máis notorio. A súa manifestación prevalente foi case sempre a arela de comprender a ‘realidade radical’ da vida e, de maneira singular, os vínculos entre elites e masas, entendidas as primeiras –a luz nietzscheana– como as auténticas ‘forxadoras da historia’. Tal carácter, axial en *El tema de nuestro tiempo* (1923), reaparece con insistencia en *En torno a Galileo* (1933) a propósito do que o autor distingue como epónimos das ‘xeracións decisivas’.

O que agora nos interesa máis desa postulación é o seu carácter radial e transnacional –occidental como mínimo, segundo queda suxerido nos sucesivos capítulos–, algo que lle permite defender a Ortega, por exemplo, que Galileo, Kepler e Bacon pertenceron á mesma xeración, a de 1596, precedida por outra, a de 1581, na cal entre outros se integrarían Cervantes e Giordano Bruno (Ortega y Gasset [1933] 1947, 52). Esa dimensión internacional, moi extremada na distribución cronolóxica das supostas vinte e nove xeracións europeas que terían intervido entre 1490 e 1910, comparece tamén no modelo aplicado por Henri Peyre, excesivamente laxo nas súas declaracións metodolóxicas (Peyre 1948, 99-105) e difícil de xustificar no seu envite francocentrista (121-72).

En termos xerais, a literatura comparada contemplou adoito con distancia unha posíbel aplicación do método xeracional ao seu campo específico de intereses. Isto foi así tanto polas implicacións canónico-nacionais desta ferramenta periodolóxica como polas evidentes dificultades que tal método introduce á hora de procurar unha congruencia historiográfica ou unha mera correlación de tempos históricos entre distintas literaturas nacionais. Neste sentido, pódese valorar como previsíbel a habitual reivindicación que desde as diversas historias literarias de base nacional se fai sobre a especificidade e irredutibilidade dos procesos propios (etapas, movementos, escolas, tamén xeracións), algo que se evidencia con maior claridade en exercicios marcados por pulos contrahistóricos do tipo dos dirixidos contra identificacións impostas por algún sistema literario alleo coa finalidade de promover unha asimilación de traxectorias e evolucións. Isto último é constatábel non só a propósito de relacións interliterarias sostidas a partir de dependencias ou subsidiariedades sistémicas, como as analizadas polos estudos poscoloniais, senón tamén desde as existentes entre unha literatura nacional dada e o que se tende a interpretar, no eido dunha comprensión variábel da *Weltliteratur*, como tendencias internacionais.

3.2 Hipóteses desde a posición Mignolo

Por iso mesmo son oportunas as observacións que Walter D. Mignolo establecía en 1991 tendo presente a teoría lotmaniana sobre a autoorganización das literaturas nacionais. Hai aquí dous aspectos especialmente relevantes, sobre todo vistos na perspectiva do que o teórico arxentino acabaría postulando anos despois como efectiva descolonización da historia literaria, a favor dunha nova comprensión das relacións interculturais fundamentada na descrición e interpretación da diferenza colonial. O primeiro deses dous aspectos é o carácter meramente rexional –en sentido xeocultural– de toda práctica discursivo-literaria, lonxe por tanto das veleidades universalistas que con tanta frecuencia acompañan os balances historiográficos das literaturas occidentais consolidadas;³ o segundo consiste na funcionalidade do que Iuri Lotman ([1973] 1996, 168) chamou *metatextos*, conxunto de tratados teóricos, corpos normativos e textos crítico-antolóxicos que organizan, constrúen e xerarquizan cada literatura inducendo por esa vía un canon que Mignolo ([1991] 1998, 269) demanda que se contemple baixo tres perspectivas complementarias: a que denomina *vocacional* –na esfera da vontade e do acordo sobre unhas certas interaccións comunicativas en que se participa en canto ‘crente’–, a *epistémica* –derivada dunha certa educación académica e dun certo estatuto disciplinar dos estudos literarios, esfera esta en que os partícipes efectivos son os investigadores– e a que para abreviar chamaremos *fronteiriza* –nacida da conciencia sobre a relatividade e a convencionalidade de calquera canon analizado nun sentido diatópico.⁴

Segundo indica Mignolo ([1991] 1998, 251), a formación do canon representa en suma a necesidade que toda comunidade humana ten de estabilizar o seu pasado, adaptarse ao momento presente e proxectar un futuro, tanto no plano epistémico-disciplinar, que se corresponde co labor de análise e investigación, como no vocacional-cultural, conectado coas actividades dunha comunidade de utentes que comparten algún corpo de crenzas sobre a súa identidade colectiva. Nesas coordenadas,

quando los estudiosos del primer y tercer mundo se den cuenta de que lo que tiene valor para cada uno de «nosotros» como miembros

3 Admitido o cal, todo canon sería en realidade *rexional*.

4 E tamén diacrónico, como é lóxico. Lotman ([1973] 1996, 180-1) referiuse á ‘creación activa’ do pasado que acomete cada novo momento histórico con propósito modelizador referido ao presente. A operación consiste basicamente en optar por unha organización do pasado entre as múltiples que sería posibel considerar. Tras esa escoella, que é sempre unha simplificación e unha redución dun mapa real moito máis complexo, o paso seguinte é a canonización de certos textos, autores e poéticas, coa consecuente ocultación das respectivas alternativas concorrentes.

de una comunidad (nivel vocacional) debería mantense cuidadosamente separado de lo que es importante para «nosotros» como estudiosos (nivel epistémico), se podría iniciar un diálogo fructífero sobre los cánones y sobre el estudio de la formación del canon a través de las fronteras culturales. Deberíamos ser capaces de comprender que, como miembros de distintas comunidades vocacionales, estamos representados por distintos cánones; que, como colegas en una misma disciplina, deberíamos tener un canon básico de la disciplina que aplicaríamos, desarrollaríamos y transformaríamos de acuerdo con las condiciones sociales e históricas sobre las que y a partir de las que teorizamos. (Mignolo [1991] 1998, 263)

En termos heurísticos, a hipótese asumida por Mignolo sobre a natureza vocacional de metatexto e canon, ou, dito noutros termos, sobre a dependencia directa que todo canon amosa en relación coa comunidade que o postula, cuestionaría a aceptabilidade dunha periodoloxía comparada abstraída desas condicións de uso e modelización.⁵ En realidade, isto supón ir algo máis lonxe do que influentes comparatistas teñen argumentado a partir de presupostos xa presentes en Friedrich Schlegel, organizados en 1928 nun sentido decididamente sistémico por Roman Jakobson e Iuri Tinianov e retomados anos despois nese mesmo plano por René Wellek (1963) ou Claudio Guillén (1971). E máis lonxe tamén, por tanto, da comprensión dos períodos literarios como ‘interrelacións estruturadas’, superposicións polifónicas de continuidades e discontinuidades, espazos de concorrencia en que o carácter dialóxico e pluralista das diversas opcións en xogo establecen liñas simultáneas de perduración e cambio nunca plenamente autónomas (Guillén [1985] 2005, 337-9). Porque no que Mignolo incide, con fundamento na semiótica da cultura lotmaniana, é no compromiso non epistémico senón identitario e autoorganizativo do canon e outras prácticas discursivas homólogas, entre elas a maior parte das que se corresponden coa historiografía e a periodoloxía literarias.

Xustamente pola dobre asunción da centralidade e a permanencia do conflito entre opcións e do dinamismo connatural ao tempo histórico, Guillén manifesta unha clara preferencia polo que presenta como modelo B da periodoloxía literaria, aquel que –contrariamen-

⁵ Isto non presupón que o canon sexa concibíbel como construción meramente comunal ou nacional allea a dinámicas de perímetro máis amplo ou mesmo a caracterizacións provenientes do exterior. Cabo Aseguinolaza (2001), por exemplo, destaca a relevancia das interaccións entre auto- e heterodefinición na configuración do canon da literatura española a partir do século XIX. Trátase dunha dialéctica que alcanza outro grao de complexidade en relación con Estados/nacións de constitución xeo-histórica máis difusa, como os centroeuropeos. En dous monográficos das revistas *Neohelicon* e *Comparative Literature Studies* localízanse algúns traballos en relación con Hungría, Alemaña, Chequia e Eslovaquia (tamén sobre as literaturas latinoamericanas). Véxase, respectivamente, Chamberlain 2003; Castillo, Lionnet, Lützel 2003.

te ao favorecido desde un modelo A- subliña a idea da continuidade imparábel da historia. Nesa orde, o método xeracional de estirpe orteguiana vén sendo desaconsellado polo comparatista español xa desde *Literature as System* (1971). A razón fulcral sitúase sempre no que poderíamos sinalar como carácter *asistémico* desa opción, en exceso apegada a homoxeneidades ou harmonías sincrónicas forzadas (Guillén 1971, 429-33; 2005, 339), liña de análise que interesou tamén posteriormente, con excelente rendemento teórico-crítico, a Nil Santiáñez (2002, 51-85).

Semella fóra de dúbida que concepcións como as orteguianas, de forte marca teleolóxica e aínda moi receptivas a un bioloxismo 'historiolóxico', carecen na actualidade de vixencia e de aplicabilidade na historiografía literaria, algo que alcanza maior evidencia se falamos en termos de historia comparada. A cuestión é, con todo, se existen ou non outros modelos que, atentos á tradición teórico-crítica aberta por Mannheim e por tanto a unha comprensión sistémica e dinámica da evolución literaria -con referentes como Tinianov, Lotman, Schmidt, Even-Zohar ou Bourdieu, para ser máis explícitos-, poidan aplicar un método xeracional dalgún interese para a historia comparada das literaturas.

3.3 Dúas vías de posíbel aplicación

Neste sentido querería destacar dúas posíbeis vías que no meu criterio son merecedoras de crédito e que poderían integrar sen dificultades insalváveis as tres perspectivas sobre o canon destacadas por Mignolo. Fareino de maneira esquemática, apenas como un apuntamento que deberá complementarse en futuras aproximacións ao problema.

A primeira desas vías provén dunha das escolas comparatistas centroeuropeas que maior atención prestaron no derradeiro terzo do século XX ás cuestións metodolóxicas da historia comparada. Trátase en concreto do grupo que en Bratislava dirixiu até o seu falecemento Dionýz Ďurišin. A periodoloxía proposta por este teórico fundamentábase no que denominou *proceso interliterario*, protagonizado non polas literaturas nacionais senón por unha serie de categorías máis amplas que van desde as comunidades interliterarias até a literatura mundial. Segundo as observacións de Ďurišin, a periodización de base nacional, igual que certas prácticas correlativas de dimensión comparada, sufriu adoito unha subordinación mecánica ás leis da evolución e do cambio correspondentes ás literaturas nacionais, sen ter presentes outros parámetros de radio máis amplo. Do que se trataría a propósito do proceso interliterario é de primar unha periodización ligada a acontecementos e desenvolvementos efectivamente interliterarios. De modo que non se partiría de períodos preexistentes

nas respectivas historiografías nacionais, consensuados e consolidados por historiadores e críticos especialistas nesas esferas, para sometelos logo a unha especie de homologación supranacional por elevación. Inversamente, o camiño andaríase tomando como punto de partida as relacións interliterarias. É máis, Đurišin (1984, 239-51) promove que as historias literarias nacionais emprendan un rumbo similar ao posto en uso polo comparatista croata Aleksandar Flaker e apliquen, en consecuencia, os ritmos dos procesos interliterarios e as dialécticas entre o xeral e o específico no momento de constituír os períodos das diferentes literaturas nacionais. Dese xeito, toda periodoloxía literaria nacional asumiría un compromiso comparado e interliterario.

A segunda vía que destacarei procede das aplicacións da teoría dos campos sociais de Pierre Bourdieu no terreo específico das prosopografías, entendidas como as biografías colectivas dos axentes pertencentes a un mesmo campo. As prosopografías constitúense mercé á compilación dun número moi amplo de datos tratados con métodos cuantitativos que aspiran a poñer en claro, ante todo, a dinámica e a estrutura do campo.⁶ Recóllense así, entre outros, datos referidos ás orixes sociais dos axentes, á súa formación académica, á súa traxectoria, á posición ocupada no campo, á súa acumulación de capital simbólico, ás tomas de posición en asuntos destacados para a dialéctica do campo e aos *habitus* primario e secundario. Gisèle Sapiro (1996, 6) destaca a dimensión comparada que este tipo de análise incorpora de seu. Se ben o fai por referencia á comparación entre distintos grupos de axentes dentro do campo literario –por exemplo, o dos escritores– o certo é que se abre a posibilidade de que ese contraste se estableza en realidade entre axentes integrados en campos literarios distintos; sen ir máis lonxe, entre os correlativos a diferentes literaturas nacionais.⁷ As análises básicas de Sapiro concéntranse até hoxe no campo literario francés durante os anos corenta e cincuenta do pasado século, incluída a etapa da ocupación alemá e o Goberno de Vichy. Priorizan nese marco un punto de vista comparativo atento ás institucións literarias, de maneira destacada á Académie Française, a Académie Goncourt e o Comité National des Écrivains.

Outros investigadores que aplican igualmente unha metodoloxía de inspiración bourdieusiana, os vinculados co proxecto de investi-

6 Outra referencia teórica relevante neste punto sería a de Lawrence Stone (1981) e outros valedores dos métodos cuantitativos aplicados ás ciencias sociais e nomeadamente á historia. Con todo, o método prosopográfico gozou de predicamento especial sobre todo entre os historiadores franceses. Véxase ao respecto, por exemplo, o volume editado por Genet e Lottes (1996), onde se ofrece un balance sobre o rendemento e límites da metodoloxía.

7 Con todo, hai que lembrar o que xa se indicou en páxinas anteriores: o feble pulo comparatista que en xeral demostran as aproximacións sociolóxicas ao estudo do fenómeno literario.

gación sobre xeracións literarias e autoridade social levado a cabo na Uppsala Universitet, veñen prestando unha atención especial ao debut dos escritores no espazo público –algo que para Kummer ou Mannheim era tamén moito máis relevante que o mero factor idade- e á conformación da súa carreira á luz da distribución das diferentes clases de capital en xogo (nos termos de Bourdieu, entrarían aquí os efectos da autoridade social e individual).

Visando o momento en que se produce o debut literario, Rolf Lundén e os outros colaboradores do proxecto fan uso da noción de *cohorte*, que debe entenderse nun sentido estatístico e que permite agrupacións por similitudes, como as que este grupo de investigación presenta en relación coa narrativa estadounidense do período 1940-2000 (Ekelund, Blom 2002). A boa receptividade que os directores do proxecto mostran a favor da incorporación dos presupostos do que o comparatista Steven Tötösy de Zepetnek fundamentou como estudos sistémico-empíricos sobre a literatura e a cultura, e en concreto sobre as súas teorías en torno á formación cumulativa do canon (Tötösy de Zepetnek 1998, 43-78), non afastadas das coñecidas posicións de John Guillory (1993),⁸ podería favorecer unha ampliación en sentido comparatista dese programa. O paso non representaría unha dificultade insalvável e consistiría basicamente nunha análise comparada de procesos coevos, institucións homólogas e distribución do capital cultural en espazos nacionais ou xeoculturais próximos. En definitiva, representaría unha comparación de campos literarios en que o contraste prosopográfico ocuparía o eixe central.

Trátase sen dúbida dunha alternativa interesante baixo óptica periodolóxica, en particular se soubese integrar as pautas que Āurišin ponderaba no método aplicado por Flaker a través dunha consideración dinámica e sistémica dos desenvolvementos nacionais e interliterarios en espazos xeoculturais cohesionados por factores como os tidos en conta pola Escola de Bratislava para a delimitación das comunidades e os centrismos interliterarios (étnicos, lingüísticos, xeográficos, culturais, relixiosos, político-ideolóxicos e/ou administrativos). Entendo, en fin, que esa nova periodoloxía comparada estaría en disposición de asimilar de xeito adecuado as tres perspectivas mencionadas por Mignolo a propósito da función identitaria e autoorganizativa do canon en canto metatexto.

⁸ Para unha lectura crítica das posicións de Guillory e do propio Bourdieu sobre a formación do canon literario, así como das defendidas por Harris, Kermodé, Lotman, Even-Zohar e outros teóricos relevantes que interviñeron no debate sobre o canon no derradeiro tercio do século XX, son moi clarificadores os capítulos debidos a Pozuelo Yvancos no libro *Teoría del canon y literatura española* (Pozuelo Yvancos, Aradra Sánchez 2000, 11-140).